

КОМЛИКОВА Г.І.

## СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ДОСЛІДНІ УСТАНОВИ СУМЩИНИ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 рр.)

*У статті на основі архівних джерел висвітлена діяльність сільськогосподарських дослідних установ, що функціонували на території Сумщини в окупаційний період (1941-1943 рр.).*

Однією з найбільш драматичних сторінок історії існування вітчизняних сільськогосподарських дослідних установ стала Друга світова війна. На тимчасово окупованій території опинились усі дослідно-селекційні установи України різного відомчого підпорядкування [1]. Серед них і дослідні установи, що функціонували на Сумщині: Всесоюзний науково-дослідний інститут коноплі, Сумська сільськогосподарська дослідна станція, Краснотростянецька лісова дослідна станція, Іванівська дослідно-селекційна станція та Сульське болотне дослідне поле, науковці та майно яких були вже евакуйовані.

Окупаційний період в історії існування галузевих дослідних установ Сумщини на сьогодні зовсім не досліджений, оскільки в радянські часи праця при німцях прирівнювалась партійним керівництвом до зради. А, отже, досліджувати її та навіть згадувати в публікаціях не наважувався майже ніхто. Публікації радянського періоду відображали лише селекційну роботу, що проводилася в евакуації та відновлення роботи дослідних установ після звільнення [1]. Публікації ж сучасного періоду, окрім плідної селекційної роботи вітчизняних сільськогосподарських науково-дослідних установ в евакуації [2], висвітлюють, перш за все, становище всього аграрного сектору економіки України за окупаційного режиму [3; 4] та розглядають нацистський апарат управління сільським господарством військової зони України, до якої входила й територія Сумської області [5; 6]. Опубліковані збірники документів і матеріалів про діяльність Національної академії наук України цього періоду містять документи про діяльність лише деяких центральних сільськогосподарських дослідних установ України на окупованій території та в евакуації [7; 8]. З'являються й публікації, що розглядають діяльність деяких галузевих установ на окупованій території [9; 10]. Однак публікацій про діяльність сільськогосподарських дослідних установ Сумщини на окупованій території досі немає. Досить тривалий час документи установ, що діяли під час окупації Сумської області, знаходились в Державному архіві Сумської області на таємному зберіганні. Нині вони є доступними для дослідників. Тому лише зараз є можливість дослідити та висвітлити діяльність сільськогосподарських науково-дослідних установ Сумщини на окупованій території.

Отже, основною метою даної статті є спроба розкрити маловідому сторінку в історії сільськогосподарських дослідних установ Сумщини.

Швидкий наступ німецьких військ влітку 1941 р. змусив евакуювати до східних регіонів країни не тільки великі промислові підприємства, а й сільськогосподарські дослідні установи разом з вченими, найбільш цінним селекційним матеріалом, частиною лабораторного обладнання та насінневим фондом.

За офіційною версією радянських часів усі сільськогосподарські дослідні установи Сумщини припинили свою діяльність на окупованій території. Деякі з них встигли евакуювати своє майно до інших союзних республік, інші - просто припинили наукову

роботу. Науковці у більшості випадків потрапили на фронт або були евакуйовані разом зі своєю установою. Деякі з них залишились на окупованій території, продовжували працювати у сільському господарстві та іноді - дослідницьку діяльність.

Сьогодні офіційну інформацію про окремі події щодо діяльності сільськогосподарських дослідних установ Сумщини в евакуації, на жаль, можна знайти лише в офіційних історіях та публікаціях Всесоюзного науково-дослідного інституту коноплі, який продовжив дослідницьку діяльність на одному із своїх структурних підрозділів - Починковському дослідному полі (Горьковська область РРФСР). Архівні фонди Інституту цього періоду не збереглися через численні переїзди. Тому відновити історію діяльності цієї установи в евакуації не можливо.

Іванівська станція продовжувала дослідницьку діяльність в Середній Азії (м.Кант), яка стала на той час основною базою бурякосіяння та насінництва [1]. Її науковці, евакуювавши найбільш цінний селекційний матеріал, мали змогу продовжити нормальний селекційний процес, включаючи поляризаційний відбір та висів насіння у відповідних категоріях насінневого процесу (селекційний розплідник, порівняльні випробування та ін.).

Краснотростянецька станція, евакуювавши до РРФСР найбільш цінне лабораторне обладнання, призупинила діяльність. Всі науковці потрапили на фронт. Після війни обладнання було знайдене науковцями в сараї одного з колгоспників в Уфимській області, де зберігалось весь цей час.

Роботу Сумської сільськогосподарської дослідної станції в евакуації прослідкувати не вдалося через відсутність даної інформації в публікаціях та архівних фондах.

До листопада 1941 р. фашистські війська зайняли майже всю Україну, а отже й Сумську область. Напередодні і в розпал оборонних боїв на Сумщині з її території майже повністю були евакуйовані великі промислові підприємства. Тому відновлення промислового потенціалу області фашистів цікавило мало. На першому плані стояло сільське господарство, яке мало задовольнити потреби діючої армії в продовольстві. Слідом за передовими частинами фашистської армії йшли загони та установи спеціального призначення, завданням яких було встановлення окупаційного режиму на загарбаних територіях. В інструкціях командуванню німецькими частинами наказувалося після зайняття ними сільських населених пунктів і закінчення воєнних дій в них сприяти нормалізації сільськогосподарського виробництва.

Щоб ефективніше здійснювати управління багатомільйонним народом, керівництво рейху розділило основну частину окупованої України на 6 генеральних округів. Сумська область мала входити за цим проектом до сьомого округу з назвою "Чернігів", який так і не був створений через близькість до нього фронту. До літа 1942 р. Сумська область входила до так званої військової зони, а потім стала відноситися до тилової зони [11].

Формування колоніального територіально-адміністративного устрою супроводжувалося створенням розгалуженого управлінського апарату. Зважаючи на масштаби окупованої території, німецькою владою для експлуатації сільського господарства області був створений апарат як військового, так і цивільного характеру з великою кількістю чиновників різного рангу і призначення: Сумське обласне сільськогосподарське допоміжне бюро Українського допоміжного бюро (створене на початку грудня 1941 р.); німецьке командування сільським господарством Сумської області (Wi Kdo), уповноважений німецьким командуванням керівник сільським господарством, німецький обласний сільгоспуправитель, німецька

сільськогосподарська інспекція та ін. При комендатурах були створені сільськогосподарські відділи, при міських і районних управах - земельні управління (відділи), районні та повітові сільськогосподарські бюро, районні агрономічні пункти.

Гітлерівці розуміли, що колгоспи і радгоспи є досить вдалою організаційною формою вилучення продовольства з села. Тому до закінчення сільськогосподарського року, тобто до початку 1942 р. на зайнятих окупантами територіях були збережені ці форми сільськогосподарських підприємств. Їхні керівники призначалися німецьким командуванням. Основним завданням цих підприємств було постачання сільськогосподарської продукції для потреб німецької армії.

У березні 1942 р. була оголошена земельна реформа, на першому етапі якої закони і постанови радянської влади щодо створення і діяльності радгоспів і колгоспів оголошувались такими, що втратили чинність. Згідно з розпорядженням А.Розенберга "Про новий аграрний порядок" від 15 лютого 1942 р. колгоспи були перетворені на так звані громадські господарства, до яких входили господарства в існуючих на той час межах з майном та реманентом, а також двори колишніх колгоспників. Радгоспи та МТС як колишнє державне майно передавалися німецькій владі та перейменовувалися в державні господарства (маєтки), до яких відійшли землі, матеріально-технічна база і люди колишніх радгоспів. Методи керівництва, структура виробництва та організація праці в них фактично не відрізнялися від радянських форм господарювання [11]. На Сумщині таких маєтків було 39 [12, арк.69].

У масштабах області сільськогосподарські підприємства підпорядковувалися Сумському обласному управлінню державними маєтками. Виконавчими органами німецької адміністрації були обласні та районні допоміжні бюро Українського допоміжного бюро.

У держархіві Сумської області збереглися документи лише декількох так званих державних маєтків, що функціонували на території області в часи окупації 1941-1943 рр. Всі вони зібрані у фонді Р-2943: Сумське обласне управління державними господарствами (маєтками) та підпорядковані йому державні господарства (маєтки).

Дві справи з цього фонду - Виробничі карточки державних господарств (маєтків) [13; 14], у яких серед інших представлені і виробничі картки Українського інституту конопель, Іванівської дослідної станції, Сумської рослинницької станції та такої дослідної установи, як Сульська болотна станція - Сульське болотне поле.

У виробничій картці Українського інституту конопель (Ukrainer Hanf-Institut) [13, арк.113-115] напрямком діяльності господарства вказано - Versuchstwirtschaft, тобто дослідне господарство, керівник господарства - Семенова. В інших джерелах цю установу названо Glychover Institut von Hanf (Глухівський інститут коноплі). Загальна площа господарства - 287 га, сільськогосподарської корисної площі (на 1.07.1942 р.) - 269,8 га. [13, арк.113] Тут же сказано, що ґрунту, придатного під пшеницю в господарстві - 50 га, під картоплю та жито - 219,8 га. З худоби, господарство мало 22 робочих коней [13, арк.113 зв.], з техніки - 3 трактори [13, арк.114]. У господарстві засіяно пшеницею 10 га, ячменем 42 га, коноплею лише 3,8 га. Інші технічні культури займали 12,1 га. У 1943 р. посівів озимої пшениці в дослідному господарстві не було взагалі, озимого жита засіяно 33 га. [15, арк.50]. Штат Інституту складав всього 85 чол. [13, арк.115зв]. Особливих приміток виробнича картка не містить. Інших документів, що вказували б на те, чи проводилась в Українському інституті коноплі дослідна робота, не знайдено.

Виробнича картка Іванівської дослідної станції (Versachstation Iwanovka) [13, арк.65-68] містить таку інформацію, як загальна площа господарства - 3365,74 га;

напрямок діяльності - зерново-бурячно-насінницьке; керівник - Інгульський. Спеціальними культурами засіяно: цукровим буряком - 40 га, злаковими - 25 га. Станція мала допоміжне підприємство - млин [13, арк.65]. Робочих коней на Станції - 136, всі безпородні. Вівці, свині, корови, птиця - не племінні [13, арк.65зв]. Станція мала також 11 тракторів та інший реманент, про який є помітка - "застаріле" [13, арк.66]. У розділі "Примітки" вказано: "Науковий матеріал і краці гатунки насінневого матеріалу, в купі зі скотом і механіческою силою (трактори, автомашини) евакуйовані більшовиками...". Тут же вказано, що "Селекція злак. культур и сах. свеклы работает полностью.

*Селекція злак культур: озим. пшеница Ивановская 211,9*

*оз. рожь 194*

*яр. ячмень [Ганна] Лоогдорфська*

*горох Вікторія Мандорфська*

*Селекція сах. свекли: Направление Е" [13, арк.68зв].*

Штат Іванівської дослідної станції на 1.07.1942 р. складав 932 чол.

Окрім цього, інформацію про те, що на Іванівській дослідній станції в окупаційний період проводилась селекційна робота, знаходимо в цьому ж фонді у справі №14 "Сведения о ходе сельскохозяйственных работ, движении горючего и зернофуража по Ивановской селекционной Станции" (1943 р.) У "Відомості про рух зернопродукції по Іванівській Селекційній станції за станом на 15.05.1943 р." серед інших вказана репродукційна еліта бурякового насіння [14, арк.30]. А "Відомість про наявність та стан озимого посіву по Іванівській дослідній станції по стану на 1 квітня 1943 р." містить інформацію про селекційні посіви пшениці озимої (186,25 га) та жита озимого (927,19 га) [14, арк.38].

У виробничій картці Сумської рослинницької станції (Pflanzenzucht-Station) основним напрямком діяльності вказано "насінницьке господарство та селекція". Загальна площа станції складає 2360,75 га. Керівник - Сенченко М.С. [14, арк.80]. На станції, окрім худоби, було 130 робочих коней [14, арк.81зв]. Зерновими культурами засіяно 501 га, технічними культурами - 14,27 га, городиною та картоплею - 65,75 га. [14, арк.82зв]. На жаль, в документі не вказано, чи ці посіви були дослідними. В інших документах Сумської рослинницької станції міститься інформація лише про виробничі посіви сільськогосподарських культур [16, арк.19]. Штат станції складав на той час 430 чол. Станції підпорядковувалося сорто-випробувальне господарство площею 949 га. [14, арк.81-84]

У справі №4 цього ж фонду зберігається також виробнича картка державного господарства, де в графі "Назва господарства" вказано: Сульська дослідна болотна станція - Сульське дослідне болотне поле (Moorstation Sula). Керівником господарства вказаний Ковалевич М.К., напрямок діяльності господарства - "Вивчення культури болота "Ромен" в цілях с.-г. використання його" [14, арк.53]. Загальна площа господарства - 195,67 га, з них болото - 127,09 га. Господарство мало 11 робочих коней, корів, свиней. Серед техніки - 1 трактор та деякі інші знаряддя [14, арк.54]. Всього посівна площа - 57,7 га, в т.ч. під зерновими - 30,6 га, під городиною - 10,25 га, насінні ділянки - 3,05 га.

Штат господарства складав на той час 56 чол. [14, арк.56зв].

Документи Сульської болотної дослідної станції окупаційного періоду представлені в держархіві Сумської області ще й окремим фондом - Р-2987: Сульська болотна станція Роменського окружного сільськогосподарського бюро. Цей фонд складається лише з однієї справи, що містить бухгалтерські та господарські документи

за 1941-1942 рр. У справі також представлена доповідна записка від керівника Сульської дослідної болотної станції Ковалевича М.К., подана до сільськогосподарського бюро 9 січня 1942 р. про те, що *“В соответствии с утвержденной сметой на 1942 г., штат основных руководящих работников Сульской опытной болотной станции утвержден в таком составе:*

- *Агроном-руководитель оп. станции*
- *Агроном - научный руководитель.*

*(Агроном руководитель, помимо общего руководства ведает экспериментальной базой оп. станции, а научный руководитель является его заместителем по научной части и ведает всей научной работой проводимой на оп. Станции)”* [16, арк.3]. Тут же М.Ковалевич просить призначити його науковим співробітником Сульської болотної станції, звільнивши від обов'язків керівника станції.

Отже, згідно з цією архівною справою можна зробити висновок, що на Сульській болотній станції проводилась дослідна робота, хоча документи про його наукову діяльність, на жаль, не збереглися. Не вдалося знайти і документ німецького командування про створення Сульської дослідної болотної станції на базі Сульського дослідного болотного поля. Але вже у травні 1944 р. у листі Українського науково-дослідного інституту гідротехніки і меліорації директору Сульської болотної дослідної станції рекомендувалося припинити користуватися новим штампом (дослідної станції) і відновити старі штамп і печатку (дослідного поля) [17, арк.3].

Під час окупації на території Сумщини функціонували й декілька контрольно-насінневих лабораторій. Оскільки архівні документи тих часів збережені не в повному обсязі, то для дослідників доступні відомості лише про мережу контрольно-насінневих лабораторій, що функціонували в Роменській окрузі: Роменська, Недригайлівська, Липоводолинська, Смілянська та Глинська контрольно-насінневі лабораторії. Організовані вони були згідно з наказом Роменської магістратури від 18.10.1941 р. про організацію контрольно-насінневих лабораторій [18, арк. 1].

За завданням окупаційної влади контрольно-насінневі лабораторії проводили такі роботи, як інструктаж державних та громадських господарств, хат-лабораторій, робітників складів і перевірка охорони насіння, аналіз насіння порядком держконтролю, перевірка дотримання стандартів та ін. Всі ці роботи виконувались коштом лабораторії [18, арк.12]. Отже, за часів окупаційної влади зберігся і функціонував і такий тип сільськогосподарських дослідних установ, який з середини 30-х років минулого століття мав назву хата-лабораторія.

Пізніше, згідно з наказом №130 по Роменському обласному сільськогосподарському бюро від 30 листопада 1942 р., мережа контрольно-насінневих лабораторій дещо звузилась - були ліквідовані Глинська та Липоводолинська, їх майно передане на доукомплектування Смілянської, Недригайлівської та Роменської лабораторій. На них же покладалась і робота з аналізу посівних матеріалів зернових, технічних та городніх культур. Роменська контрольно-насіннева лабораторія з цього часу набувала статусу *“міжрайонової”* [19, арк.63, 70].

Отже, з аналізу представлених в Державному архіві Сумської області документів можна припустити, що дослідна робота на окупованій території проводилась в Іванівській дослідній станції, Українському інституті конопель, Сумській рослинницькій станції (Сумській сільськогосподарській дослідній станції) та Сульській болотній станції (Сульському болотному дослідному полі). Не вдалося знайти архівних документів лише про діяльність Краснотростянецької лісової дослідної станції. Та оскільки не віднайдено ніяких документів нормативного характеру щодо науково-дослідної

діяльності та управління нею з боку окупаційної влади, можна зробити припущення, що дослідницька діяльність, яка проводилась у згаданих установах, мала несистемний характер та здійснювалася переважно з власної ініціативи науковців цих установ. Загалом же, сільськогосподарські дослідні установи Сумщини в окупаційний період працювали як звичайні сільськогосподарські підприємства.

1. Орловский Н.И. Этапы развития отечественной селекции сахарной свеклы / Н.И. Орловский. - К., 1973. - 156 с.
2. Вергунов В.А. Українські науково-дослідні сільськогосподарські заклади в роки Великої Вітчизняної війни / В.А. Вергунов, В.П. Хижняк // Історичні записки: зб. наук. праць / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. - Луганськ, 2004. - Вип. 1. - С. 19-25.
3. Землеробство України: від праслов'ян через події XIX і XX століть до наших днів. - К.: Аграрна наука, 2005. - Т. 1.
4. Власенко С.І. Становище аграрного сектору економіки військової зони України впродовж 1941/42 господарського року / С.І. Власенко // Сумський історико-архівний журнал. - 2009. - № VI-VII. - С. 171-178.
5. Власенко С.І. Нацистський апарат управління сільським господарством військової зони України (1941-1943 рр.) / С.І. Власенко // Архіви України. - 2010. - № 2. - С. 99-114.
6. Нестеренко В.А. Формування допоміжної господарської адміністрації у військовій зоні України / В.А. Нестеренко // Сумська старовина. - 2005. - № XVI-XVII. - С. 51-58.
7. Історія Національної академії наук України 1941-1945. Ч. 1: Документи і матеріали. - К., 2007. - 804 с.
8. Історія Національної академії наук України 1941-1945. Ч. 2: Додатки. - К., 2007. - 574 с.
9. Борисенко Л.Б. Діяльність Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції під час німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.) / Л.Б. Борисенко // Історія науки і біографістика. - 2009. - № 4. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://dnsgb.naanu/files/inb/2009-4/09borysenko.pdf>. - Назва з екрану.
10. Елина О.Ю. Селекція на фронті: судьба советских селекционных станций в годы Второй мировой войны / О.Ю. Елина // Годичная научная конференция 2004 / Ин-т истории естествознания и техники РАН. - М.: Диполь-Т, 2004. - С. 190-194.
11. Корогод Б.Л. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни / Б.Л. Корогод, Г.І. Корогод, М.І. Логвиненко. - Суми: Козацький вал, 2003. - 176 с.
12. Держархів Сумської обл., ф. Р-2943, оп. 1, спр. 11, 145 арк.
13. Держархів Сумської обл., ф. Р-2943, оп. 1, спр. 3, 160 арк.
14. Держархів Сумської обл., ф. Р-2943, оп. 1, спр. 4, 152 арк.
15. Держархів Сумської обл., ф. Р-2943, оп. 1, спр. 2, 124 арк.
16. Держархів Сумської обл., ф. Р-2987, оп. 1, спр. 1, 38 арк.
17. Держархів Сумської обл., ф. Р-1481, оп. 1, спр. 7, 13 арк.
18. Держархів Сумської обл., ф. Р-2891, оп. 1, спр. 4, 36 арк.
19. Держархів Сумської обл., ф. Р-2891, оп. 1, спр. 5, 80 арк.

**Комлыкова Г.И. Сельскохозяйственные опытные учреждения Сумской области в период немецкой оккупации (1941-1943 гг.)**

*В статье, основанной на архивных источниках, освещена деятельность сельскохозяйственных опытных учреждений, функционировавших на территории Сумской области в период оккупации немецкими войсками (1941-1943 гг.)*

**Komlykova H.I. Agricultural research establishments in Sumy region during the german occupation period (1941-1943)**

*In the article was shown on the base of archive sources the activity of agricultural research establishments which were functioning on the territory of Sumy region during the occupation period (1941-1943).*